

SAHIYLIK KONSEPTINING KOGNITIVLINGVISTIK MODEL: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARI ASOSIDA

Mamashoyev Umid Ulug'bek o'g'li
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti
NTM assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada sahiylik konseptining kognitivlingvistik modeli ingliz va o'zbek tillari materiallari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda konsept tushunchasining nazariy asoslari, sahiylik konseptining semantik, aksiologik, emotsional va lingvomadaniy xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, konseptning freym, skript, prototip va metaforik modellari qiyosiy tahlil qilinib, ingliz va o'zbek madaniyatlarida sahiylik tushunchasining verbalizatsiya vositalari aniqlangan.

Kalit so'zlar: sahiylik konsepti, kognitiv tilshunoslik, lingvomadaniyat, freym, skript, prototip, konseptual metafora, semantik maydon, ingliz tili, o'zbek tili.

Annotation. This article analyzes the cognitive-linguistic model of the concept of generosity based on English and Uzbek language materials. The study highlights the theoretical foundations of the concept, as well as the semantic, axiological, emotional, and linguocultural characteristics of generosity. The frame, script, prototype, and metaphorical models of the concept are comparatively examined, and the means of verbalization of generosity in English and Uzbek cultures are identified.

Keywords: concept of generosity, cognitive linguistics, linguoculture, frame, script, prototype, conceptual metaphor, semantic field, English language, Uzbek language.

Аннотация. В данной статье анализируется когнитивно-лингвистическая модель концепта щедрости на материале английского и узбекского языков. Рассматриваются теоретические основы концепта, а также семантические, аксиологические, эмоциональные и лингвокультурологические особенности концепта щедрости. Проводится сравнительный анализ фреймов, сценариев, прототипов и метафорических моделей концепта, выявляются средства его вербализации в английской и узбекской культурах.

Ключевые слова: концепт щедрости, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, фрейм, сценарий, прототип, концептуальная метафора, семантическое поле, английский язык, узбекский язык.

Kirish.

Til inson tafakkurining mahsuli bo'lib, unda xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, madaniyati va milliy mentaliteti o'z aksini topadi. Zamonaviy tilshunoslikning kognitiv yo'nalishi tilni inson ongidagi bilimlar tizimi bilan uzviy bog'liq holda

o'rganadi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri konsept hisoblanadi. Konsept inson tafakkurida shakllangan, til vositalari orqali ifodalanadigan va madaniy tajriba asosida rivojlanadigan murakkab mental birlikdir. Har bir xalqning tilida muhim axloqiy, estetik va ijtimoiy qadriyatlarni ifodalovchi konseptlar mavjud bo'lib, ular milliy madaniyatning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ana shunday konseptlardan biri sahiylik konseptidir[1].

Sahiyluk insoniyat tarixida eng qadimiy va universal axloqiy tushunchalardan biri sifatida shakllangan. Turli xalqlar madaniyatida saxovat, muruvvat, bag'rikenglik va boshqalarga yordam berish kabi fazilatlar yuksak qadrlanadi. O'zbek xalqining ma'naviy merosida sahiyluk insoniy komillikning muhim belgilaridan biri sifatida qaraladi. Ingliz tilida esa generosity, charity, benevolence, kindness kabi tushunchalar orqali ifodalanuvchi sahiyluk konsepti jamiyatning axloqiy me'yorlari va ijtimoiy munosabatlari bilan chambarchas bog'langan. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan sahiyluk konseptini o'rganish inson tafakkurida ushbu tushunchaning qanday shakllanishi, qaysi obrazlar va assotsiatsiyalar bilan bog'lanishi hamda turli tillarda qanday verbalizatsiya qilinishini aniqlash imkonini beradi.

Konseptning kognitiv modeli inson ongida mavjud bo'lgan bilimlar tizimining tuzilishini aks ettiradi. Har qanday konsept yadroviy va periferik qatlamlardan tashkil topadi. Yadroviy qatlam konseptning asosiy, eng muhim semantik belgilarini o'z ichiga olsa, periferik qatlamlar unga bog'liq bo'lgan qo'shimcha assotsiatsiyalar, madaniy ma'nolar va individual tajribalarni qamrab oladi. Sahiyluk konseptining yadrosida "boshqalarga beg'araz yordam berish", "ulashish", "ehson qilish", "muruvvat ko'rsatish" kabi semantik komponentlar joylashgan. Ushbu komponentlar ingliz va o'zbek tillarida deyarli umumiy xarakterga ega bo'lsa-da, ularning madaniy talqinlarida ayrim farqlar kuzatiladi[2].

O'zbek tilidagi sahiyluk konsepti ko'pincha saxovat, himmat, muruvvat, bag'rikenglik, mehr-oqibat kabi tushunchalar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. O'zbek xalq maqollarida sahiylukning ijobiy baholanishi yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, "Saxiydan bog' qoladi", "Saxovatli odam elga yoqar", "Berganning qo'li baland" kabi maqollar sahiylukni jamiyat tomonidan qadrlanadigan axloqiy fazilat sifatida tavsiflaydi. Ushbu maqollar konseptning milliy-madaniy mazmunini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilida esa "Generosity is the flower of justice", "No one has ever become poor by giving", "A generous heart is a treasure" kabi iboralar sahiylukning umuminsoniy qadriyat ekanligini ko'rsatadi[4].

Kognitiv modelning muhim elementlaridan biri freym hisoblanadi. Freym ma'lum bir hodisa yoki tushuncha haqidagi bilimlarning strukturaviy modeli bo'lib, unda tipik vaziyatlar aks etadi. Sahiyluk konseptining freym tuzilmasida bir nechta asosiy komponentlar mavjud. Birinchidan, yordam beruvchi subyekt mavjud bo'ladi. Ikkinchidan, yordam oluvchi obyekt yoki shaxs mavjud bo'ladi. Uchinchidan, yordam

shakli namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, ushbu harakatning natijasi aks etadi. O'zbek tilida sahiylik freymi ko'pincha mehmon kutish, muhtojlarga yordam berish, sadaqa qilish, xayriya tadbirlarida qatnashish kabi vaziyatlar bilan bog'liq. Ingliz tilida esa charity organizations, volunteering, donation campaigns, humanitarian aid kabi tushunchalar sahiylik freymining muhim elementlarini tashkil etadi.

Konseptning kognitiv modelini shakllantirishda metaforalarning roli ham katta. Kognitiv metafora nazariyasiga ko'ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajribalar asosida anglaydi. Sahiylik konsepti ko'plab metaforalar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida "ko'ngli keng", "qo'li ochiq", "bag'ri keng", "dili daryo" kabi metaforalar sahiy inson obrazini yaratadi. Ushbu metaforalarda saxovat fazosi kenglik obrazi orqali ifodalanadi. Ingliz tilida esa "big-hearted", "open-handed", "warm-hearted", "heart of gold" kabi metaforalar qo'llaniladi. Har ikkala tilda ham yurak va qo'l obrazlari sahiylikning konseptual metaforalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Sahiylik konseptining kognitiv modelida prototip nazariyasi ham muhim ahamiyatga ega. Prototip ma'lum kategoriyaning eng tipik vakilidir. O'zbek madaniyatida sahiy inson prototipi sifatida Alisher Navoiy, Amir Temur, Bahouddin Naqshband kabi tarixiy shaxslar tilga olinadi. Ular nafaqat ilm-fan va davlat boshqaruvi sohasida, balki saxovat va muruvvat borasida ham xalq xotirasida muhim o'rin egallagan. Ingliz madaniyatida esa Mother Teresa, Princess Diana, Andrew Carnegie kabi shaxslar sahiylik prototiplari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu shaxslar konseptning madaniy komponentlarini shakllantirishga xizmat qiladi[3].

Kognitiv tilshunoslikda konseptlarning emotsional komponentlari ham muhim hisoblanadi. Sahiylik konsepti ijobiy emotsiyalar bilan bog'langan. O'zbek tilida sahiylik mehribonlik, insonparvarlik, samimiyat va ezgulik bilan assotsiatsiyalanadi. Ingliz tilida generosity happiness, kindness, compassion, empathy tushunchalari bilan bog'lanadi.

Konseptning aksiologik, ya'ni qadriyat jihati ham muhimdir. Har bir madaniyat muayyan qadriyatlar tizimiga ega bo'lib, konseptlar ushbu tizimning tarkibiy qismi sifatida faoliyat ko'rsatadi. O'zbek xalqining qadriyatlar tizimida sahiylik yuksak baholanadigan fazilatlardan biridir. Mehmondo'stlik, qo'ni-qo'shnichilik, mehr-oqibat va muruvvat an'analari ushbu konseptning milliy xarakterini belgilaydi. Ingliz madaniyatida esa sahiylik ko'proq individual mas'uliyat, fuqarolik burchi va ijtimoiy adolat bilan bog'liq holda talqin qilinadi.

Sahiylik konseptining semantik maydoni ham keng qamrovli hisoblanadi. O'zbek tilida sahiylik konsepti bilan bog'liq leksik birliklar qatoriga saxovat, himmat, muruvvat, ehson, sadaqa, mehribonlik, bag'rikenglik, insonparvarlik, yaxshilik, ko'mak, yordam kabi so'zlar kiradi. Ingliz tilida generosity, charity, benevolence, kindness, philanthropy, compassion, altruism, sympathy, assistance, support kabi

birliklar ushbu semantik maydonni tashkil etadi. Ushbu birliklar konseptning turli qirralarini ochib beradi va uning ko'p qatlamli tabiatini namoyon qiladi.

Kognitiv modelning yana bir muhim elementi skript hisoblanadi. Skript ma'lum bir hodisaning odatiy rivojlanish ketma-ketligini aks ettiradi. Sahiylik skripti odatda quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: ehtiyojning aniqlanishi, yordam ko'rsatish qarorining qabul qilinishi, amaliy yordamning amalga oshirilishi va ijobiy natijaning yuzaga kelishi. O'zbek madaniyatida ushbu skript ko'pincha mahalla institutlari, xayriya tadbirlari va oilaviy qadriyatlar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ingliz madaniyatida esa xayriya fondlari, volontyorlik faoliyati va notijorat tashkilotlar faoliyati orqali amalga oshiriladi.

Sahiylik konseptining lingvomadaniy xususiyatlarini o'rganishda badiiy adabiyot muhim manba hisoblanadi. O'zbek adabiyotida Alisher Navoiy, Abdulla Qodiriy, Oybek va boshqa yozuvchilar asarlarida sahiylik insoniy komillik belgisi sifatida tasvirlangan. Ingliz adabiyotida esa Charles Dickens, William Shakespeare, Jane Austen va boshqa adiblar asarlarida generosity konsepti muhim axloqiy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, Dickensning ko'plab qahramonlari saxovat va insonparvarlik fazilatlari orqali ijobiy obraz sifatida tasvirlangan.

Bugungi globallashuv davrida sahiylik konsepti yangi mazmuniy qirralarni ham kasb etmoqda. Raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlar xayriya faoliyatining yangi shakllarini yuzaga keltirdi. Onlayn xayriya platformalari, kraudfanding tizimlari va xalqaro gumanitar loyihalar sahiylik konseptining zamonaviy ko'rinishlarini shakllantirmoqda. Bu holat konseptning dinamik xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Kognitiv tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillarida sahiylik konsepti umumiy universal semantik asosga ega. Har ikkala tilda ham u insonparvarlik, yordam berish va ezgulik g'oyalari bilan bog'langan. Shu bilan birga, konseptning periferik qatlamlarida milliy-madaniy xususiyatlar namoyon bo'ladi. O'zbek tilida sahiylik ko'proq jamoaviylik va mahalla madaniyati bilan bog'liq bo'lsa, ingliz tilida individual tashabbus va fuqarolik mas'uliyati bilan chambarchas aloqadordir.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, sahiylik konsepti ingliz va o'zbek tillarida muhim axloqiy hamda madaniy qadriyat sifatida namoyon bo'ladi. Kognitivlingvistik tahlil natijalari ushbu konseptning yadroviiy semantik komponentlari har ikki tilda ham o'xshash ekanligini ko'rsatdi. Jumladan, yordam berish, saxovat ko'rsatish, insonparvarlik va beg'araz yaxshilik qilish kabi ma'nolar konseptning asosiy mazmunini tashkil etadi. Shu bilan birga, konseptning periferik qatlamlarida milliy-madaniy xususiyatlar aks etadi. O'zbek tilida sahiylik ko'proq mehmondo'stlik, muruvvat, mahalla qadriyatlari va jamoaviylik bilan bog'langan bo'lsa, ingliz tilida xayriya faoliyati, volontyorlik va fuqarolik mas'uliyati bilan chambarchas aloqador holda namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
2. Nurmonov A. Lingvistik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018.
3. Yo‘ldoshev B. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
4. Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek tilining semantikasi. – Toshkent: Fan, 2015.